

O'ZBEK TILI LEKSIK TARKIBINING RIVOJLANISH OMILLARI

Norova Gulsanam Maxsutovna

Navoiy Davlat Pedagogika Instituti o'qituvchisi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori

<https://doi.org/10.5281/zenodo.5566733>

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 05-oktabr 2021
Ma'qullandi: 10-oktabr 2021
Chop etildi: 15-oktabr 2021

KALIT SO'ZLAR

o'zbek tili leksikasi, filologiya, lingvistika, eski turkiy til

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek tili leksik boyligining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari va rivojlanish omillari xususida so'z yuritilgan.

Mustaqillik yillarida erishgan yutuqlarimiz xalq xo'jaligining barcha jabhalarida, xususan, ilm-fan sohasida ham tadrijiy taraqqiyot natijasida ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Jumladan, filologiya, xususan, tilshunoslik sohasidagi o'zgarishlar, o'zbek tili tarixiga tarixiy hodisa sifatida yondashish olimlarning diqqat-e'tiborida bo'lib kelmoqda. Bunda tilshunosligimizning leksika sohasining tarixiy ildizlari va uning rivojlanish bosqichlari, qadimgi turkiy til va eski turkiy til leksikasi, eski o'zbek tili leksik qatlamining Alisher Navoiy davridagi hamda shu davrlardan tortib XX asrning boshlarigacha bo'lgan bosqichda o'zbek tili leksik boyligining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari bo'yicha yechimini kutayotgan masalalar o'rganiladi. Tilni yangicha qarashlar, metodlar asosida o'rganish uning barcha sohalarida, shu jumladan, o'zbek tili

tarixi sohasi tizimida ham o'z natijasini bermoqda.

Ma'lumki, jamiyatda bo'ladigan o'zgarishlar, avvalo, tilning leksikasida o'z aksini topadi. Hozirgi o'zbek tilshunosligida amalga oshirilayotgan ishlar, til va uni ta'minlovchi lug'aviy birliklar bo'yicha qilinayotgan sa'y-harakatlar o'zbek tilida leksemalarning shakllanish asoslari, jumladan, keyingi tadqiqotlar natijasida o'zbek tili leksik boyligining semantikasi, uslubiy qo'llanishi kabi lingvistik xususiyatlar ham kuzatildi. Ana shu yangicha qarashlar asosida Alisher Navoiy ijodidan keyingi davr o'zbek adabiy tili leksik qatlamining shakllanish va rivojlanish jarayonlarini daliliy misollar orqali isbotlash, ko'pgina so'zlar, ko'p ma'noli, bir ma'noli, tub va yasama, o'zlashma so'zlar, ulardagi shakldoshlik, ma'nodoshlik, qarshi ma'nolilik hodisalarining turli davrlarda qo'llanish doiralari, chegaralanishi, me'yoriy

belgilarining aniqlanishi ishimizning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

O'zbek tilining taraqqiy etib, adabiy til darajasiga ko'tarilishiga XVI-XX asrlarda turkiy (o'zbek) tilida bitilgan ilmiy, tarixiy, adabiy manbalar asos vazifasini o'tagan bo'lsa-da, uning to'liq shakllanishida Sakkokiy, Atoiy, Gadoiy, Yaqiniy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih, Alisher Navoiy, Abulg'oz Bahodirxon, Turdi, Gulxaniy, Zavqiy, Muqimiy, Maxmur, Fitrat, A.Zohiriy, Elbek, M.Behbudiy, A.Avloniy va H.H.Niyoziylarning buyuk xizmatlari bor.

Alisher Navoiy davridan keyingi eski o'zbek tili lug'at tarkibida quyidagi leksik birliklar faol qo'llangan:

Narsa-buyum, voqea-hodisa nomlari: *havza, yax, shalipaya, itlaq, sibargazar, sharabxor, xarabliq, yaxdan, yaxab, arzanliq, bag'at, shirshunos, mulkdarlik, nanvayliq, ashpaqliq, bandaxana, xaylxana, sir-asrar, savdaxana, shahdxana, gurdaxana, suratxana* va h.k.

Belgi-xususiyatni bildiruvchi leksemalar: *havaliq, xushhavaliq, qishki, hukmi, suvlar kichik, quttaut-tariq, binamaz, navahm, kafirvash, hamvar, purmashaqqat, mutabarrak, sayfiydur, qalamiy emas, xushbash, xushmaash, xushtab, namazguzar, türk, sadiq, yaylaq, hamvar-hamvar, dah-i dardah* kabi.

Qadimgi turkiy tilda ishlatilgan miqdor, tartib sonlari bilan bir qatorda *hazar* (1000), *tümän* (10000), *lak* (100000) kabi miqdor so'zlari ham qo'llangan. *Hazar, tümän, lak* miqdor so'zlari hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'moldan chiqqan. Ayrim badiiy manbalarda, tarixiy asarlarda uchraydi. *Tümän* so'zi hozirgi ma'muriy-hududiy bo'linish tizimida qo'llanadi. Bunda leksema semantik tarkibida o'zgarish yuz bergan bo'lib, so'z muayyan miqdor (son)ni emas, balki turlicha hajmga ega bo'lgan

maydon tushunchasini ifodalaydi. Ushbu so'zning hosila semasi hozirgi qo'llanishga asos bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanadigan "Birniki mingga, mingniki tumanga", "Salomatlik tuman boylik" maqollarida, "tumonat odam" birikmasida ham *tümän* leksemasining "ko'p" semasi namoyon bo'lgan. Kishilik olmoshlari, umuman, olmoshlar hozirgi davrdagiga nisbatan fonetik jihatdan farqlanadi. Shu bilan bir qatorda, o'sha davrga xos olmosh so'zlar faol qo'llangan. Masalan, birinchi shaxs birlik ma'nosi *haqir, banda, faqir, men* so'zlari bilan ifodalangan. So'roq olmoshlarining *qayu* shakli ham ishlatilgan. Bu shakl asosan poetik nutqda kuzatilib, keyingi davr adabiy tilida ham davom etgan: **Qayu til birlä ey janan seniñ vasfiñ bayan etsam,**

Tilim lulu közim giryän söñäklärni chunan örtär (Mashrab).

Son turkumiga oid so'zlar eski o'zbek adabiy tiliga xos shakllarda qo'llangan. *Bir* so'zi tarixan ham, hozir ham biror chama son shaklida kelib, noaniqlikni ifodalaydi. Ammo *ikki* so'zi hozir bu shaklda ishlatilmaydi. Biroq qadimgi turkiy til davrida bu so'z *ikkirar* shaklida ishlatilgan. Bu shakl Bobur asarlarida ham uchraydi: "Qishlaq bahanası Hiridin shaban ayınıñ yettisida chiqıb, Balg'is navahisida har yurtta birär kün, ikkirär kün tavaqquf qıla-qıla köch qılır edük, ta vilayatlarg'a tahsil va ishküch uchun barg'anlar kelib qoshılğ'aylar". -ar/-är chama son hosil qiluvchi qo'shimcha boshqa sonlar tarkibida ham uchraydi: *Altı kishig'a yüzär misqal kümüş, birär tonluq parcha, üçär o'y, birär gavmush... Tanbal va tavabii bidil va bipay bolub, cherigi va eli üçär-törtär taqqa va tüzgä qacha kirishtilär.*

Til taraqqiyotining har bir bosqichida lug'at tarkibida eski qatlam, yangi qatlam,

zamonaviy qatlam soʻzlari mavjud boʻladi. Boshqa tillardan olingan soʻzlar maʼlum bir soʻzlarning arxaiklashuviga olib keladi. Aksariyat hollarda, oʻz qatlam va oʻzlashgan

qatlam soʻzlari parallel holda ishlatiladi. Maʼnodosh leksemalardan birining arxaiklashuvi shu soʻzning ifoda imkoniyati va maʼno xususiyatlari bilan belgilanadi.

References:

1. Bafoyev B. Koʻhna soʻzlar tarixi. –Toshkent: Fan, 1991.
2. Egamova Sh. Alisher Navoiy asarlari tilidagi qadimgi turkiy leksika tadqiqi. Filol.fan.nomz.diss.avtoref. –Toshkent, 2007. 23 b.
3. Muxtorov A., Sanaqulov U. Oʻzbek adabiy tili tarixi. –Toshkent, 1995.
4. www.ziyonet.uz
5. www.referat.uz